

Kutyafejűek – magyar, délszláv és egyéb párhuzamok

A hiedelmekben és mondákban a kutyafejű vad emberek – akik homlokuk közepén hordják szemüket – egy távol élő emberevő népet képviselnek. Elnevezésük a horvátoknál: *pasjan*, *pesjak*, *pesoglavac*, *songlav*; a szerbeknél: *pasoglav*, *psoglav*, *pasoglavac*, *pcoglavac*; a szlovénoknál: *pesoglav*; a bolgároknál: *pecozlaveu*, *uozlaveu*; az oroszoknál: *pecuzoloveu*; a cseheknél: *psohlavec*; a lengyeleknél: *psigłowiec*, *psigłóv* (ahogyan Ljubinko Radenković is említi e tárgyról írt lexikon-szócikkében).

Az európai népek kutyafejűekről szóló mondái az antik görög korból is eredeznek (görög megnevezésük: *κυννοκεφαλοι* volt). A történetek keletről terjedtek el, főként a macedóniai Nagy Sándor vezette görög sereg hadjárata után. Hesziódész az i. e. VII. században tett említést róluk. Ktesziász görög író három évszázaddal később, Indiából való visszatértekor ismertette úti beszámolójában, hogy az indiai hegyekben kutyafejű emberek élnek. Szerinte kutyánál is hosszabb fogak jellemelik őket, állati bőrbe öltöznek, és nyers hússal táplálkoznak. Értik az emberi beszédet, de azon nem szólalnak meg, csak ugatnak.

A pravoszláv vallású délszlávok és a keleti szlávok a kutyafejűekről szóló képzeteket vélhetően a bizánci művek fordításai nyomán alakították ki, a katolikus délszlávok, nyugati és részint a keleti szlávok is a latin forrásokból. Egyik ilyen népszerű mű, amely beszámol a kutyafejűekről – s melynek első fordítása a XIII. századra tehető – az „Alexandrida”. A kuveždicai Fruška Gora-i kolostor egyik apokrif tartalmú – egy jóval korábbi forrásokra támaszkodó – XVIII. századi kéziratában többek között ez olvasható: „Скилокефали, там же во Индии в пустинях, имъ же песии глави, и скрежетание зубовъ страшно и прочее чловечьско” (Skilokefali, India puszta vidékein élnek és kutyafejűk van, szörnyen csikorgatják fogaikat, a többi testrészükből emberi). A kutyafejű démonok megjelennek az emberek közt, pusztítják, rabolják az állatot, termést és alivilági/túlvilági lakhelyeikre viszik.

A kutyafejűekről szóló képzetek némely európai nép hitéletében

A kutyafejű ellenséget nem csak a magyarok emlegetik, de a Baltikum, Kelet-Európa és a Balkán népei is. A magyarral szomszédos kárpátukránok déli etnikai csoportjainál, valamint a románoknál a *kutyafejű* lényekről szintén találunk adatokat.

A Baltikum népeinél a *kutyafejűeknek* homlokuk közepén egyetlen szemük van, amely akkora, mint a hold. Egy kárpát-ukrán mesében óriás kutyafejű

szerepel, ugyanakkor mondáik ismerik a kutyafejű harcosokat is, amelyek a tatárokról szóló mondákkal vegyülnek. A *kutyafejű tatároknak* a korabeli leírások szerint elől is, hátul is van a fejükön szemük. A litván népmesék egyszemű, egylábú és egykezű kutyafejű óriásainak hazája hol Svédország, hol meg a Kaukázus vidéke. Észtországban a *nagy török* a kutyafejű óriás egyik változata, amely finn hagyományt követ. A lappok hagyományában a *kutyaorrú törökök*, és a *kutyaorrúak* is megtalálhatók, akik kitűnő szimatukkal tűnnek ki. A szlovák, a cseh és a morva néphagyomány a vad népként fölfogható óriás kutyafejűeket ismeri. A legkorábbi orosz krónikák gyakran beszámolnak a *kutyafejű* nomádok támadásairól és rémtetteiről.

A kutyafejű képzetek összetett hagyománya szer-teágazó folklórkapcsolatokra utal. A magyar népmondák számos utalást tartalmaznak a *kutyafejű tatárok* képzetkörével kapcsolatban, míg a népmesékben a *kutyafejű király*, *kutyafejű vitéz*, *kutyafejű ellenség* érhető tetten. A magyar néphagyományban emellett a *kutyafejű tatár* lehet *kutyafülű* is. Kiss Géza pécsi történész szíves közlése szerint: „Dudaron hosszú, kutyaához hasonló fülükről tudnak”. Felhozható, hogy mondókák, káromkodások, szólásmondások, gyermekijesztők is szólnak a kutyafejű, embertestű szörnyetegekről: „Vigyázz, mert elvisz a kutyafejű tatár!” A kutyafejű tatárok „lesték az embereket, és ha valamelyik előbújt, akkor nekiestek és megették”.

A magyar hiedelemmondák említik, hogy „mikor tatárjárás vót, bizony nagyon sokaknak el kellett menekülniük előlük, mert a fehércselédeket elfogták, lefejezték, azok húsát ették a kutyafejű tatárok”. A Nyírségben élő magyarok képzeteiben is fennmaradtak ilyenek: „Nagyapám beszélt a kutyafejű tatárokról. A jányok csecsire fűzték a láncot, úgy vitték őket... Régen a homlokán vót egy szem, arca a kutyaához hasonlított, de mán elveszték”. A dunántúli Göcsej és Hetés vidékén összegyűjtött mondák egy része az „emberorrú, kutyafejű törökök” tetteiről, cselekedeteiről szól. A moldvai csángó magyar hagyományban a nogaj tatárokról azt tartják, hogy kutyafejűek, és egy szemük van a homlokukon. Ezeknek az erős embereknek engedelmeskedik az egész vidék minden lakója, egészen a Föld széléig. Az észak-moldvai csángók szerint a tatárok valahol keleten laknak, s csak egy szemük van.

Szlovén képzetekben a *pasjanok* (kutyafejűek) olyanok, akik megették a keresztényeket, miután pénzért megvásárolták őket. Egy embert a földalatti, kilencven ölnyi mélységű kútban (=alvilág) tartottak. Olyan helyeken éltek, ahova nem szűrődött be fény. Rabjaikat dióbélen és tejen tartották, hizlalták.

A magyarországi szlovéneknél egy balladában, melyet – *Mukicsné Kozár* Mária szíves közlése szerint – ma is énekelnek, a törökök elrabolják Zelikát, akit nagybátyja szabadít ki a konstantinápolyi rabságból. A *pesoglavcik* (kutyafejű törökök) üldözőbe veszik őket, de egy híd alá menekülnek, ahol már a kutyafejűek nem érzik a vízben elveszett nyomukat, így megmenekülnek.

A horvátok mondják a tatárokról kutyafejűként még csak utalásszerűen sem szólnak. A Krk-szigeti horvátoktól közölt adatokban a *pasjan*ról azt tartják, hogy leharapta a nők emlőit. A szlavóniai Slavonski Brod melletti Slatnik lakói szerint a *pasjoglavac*nak kutyafeje és farka van. Sötét országban (=alvilág) élnek. Zagorjében a *pesjak* egyszemű, rossz ember, aki keresztényekre vadászik. Moslavinában gyermekijesztőként ismerik a *songlavot*, alakja tehát hasonlóan a magyar folklórhoz, gyermekijesztővé alacsonyodott. A horvátországi Žumberekben a kutyafejűekről azt tartják, hogy gyermekekre vadászó, ember nagyságú, embertestű, négy lábú és kutyafejű lények: egy szemmel a fejükön. A szlavóniai horvát-szerb-cseh-magyar vegyes lakosságú daruváriak szerint az ember csak akkor menekülhet meg előlük, ha lótrágyába bújik. Sinj környékén mesélik, hogy az illetők „lófogúak, kutyafejűek és számárfülűek”, így a motívum Midászhoz, a frigiai király mondájához kapcsolható.

A magyarországi Dráva menti horvátok a *pesoglavcik*ről a szlovén mondákhöz hasonlókat is ismernek: „A homlokuk közepén egy nagy szemük volt, tányér nagyságú. Ezek embereket ettek. Akire rátaláltak, azt megfogták és megették. És oda valahova ledobták (véltetően a kútba) és dióval ettették. Amikor rájuk került a sor (az emberekre), akkor megölték, majd megették őket”. „A *pesoglavcik* az erdőben éltek. A homlokuk közepén egy hatalmas nagy szem volt, de csak egy. Olyan arcuk, képük volt, mint a kutyának, és követni tudták az ember nyomát. Palotáik is voltak, ahol nagyon sok kincset tartottak.”

A magyarországi horvátoknál a *pasoglav*, *pasoglavac* alakja teljesen eltűnőfélben van, a hiedelmekben csak a dusnoki rácok ismerik a *pasoglavac* elnevezést.

A kutyafejűek összefogdossák az embereket és megeszik őket. A horvátországi szerbeknél azokat az embereket eszik meg – írja Radenković –, akik somot esznek.

A szerbiai hiedelmekben a *psoglav* a nőket támadja meg. Homlokán egy nagyon fényes szeme és szarvai vannak, illetve a homloka közepén egy tükör található, amely holdvilágos éjszakán úgy világít, mint egy szem. A holdhoz hasonló szem, a szarvak, a hold attribútumai. A bemutatott balti népek folklórában és a horvátoknál is megjelenik a kerek egyszeműség motívuma. Emellett ezek a nemiséggel összefüggő jegyek is. A horvátországi határőrvidéki szerbek *džigandek*nek nevezik őket. A szó az olasz *gigante* (óriás) kifejezésből ered. A szerbiai Leskovac környékén *divljani* a megnevezésük.

A *psoglavok* barlangjaikat elhagyva, a hegyekben mászkálnak és az emberek nyomát szimatolják. Olyan éles a szimatuk, hogy egy-egy szagot három nap elteltével is tudnak követni. Aki a pálcájukhoz hozzáér, azt örökre megfogják, kivéve, ha levágja a saját kezét. Ismert motívum a *kutyafejű* szemét kiütő pásztor, aki kezével megfogja a *psoglav* pálcáját, aminek következtében odaragad az ujjá, amit azonban késével levág.

Bosznia-Hercegovinában úgy tartják, hogy „egyetlen egy sír sem maradhatott meg épen... kiásták ugyanis a halottakat és megették őket”. A *pasoglavok* „egy üstben gyermeket főztek”.

Boszniában és Montenegróban (Crna Gora) a *psoglavok* emberi testtel, kutyafejvel és vasfogakkal megjelenő lények. Homlokuk közepén egy szemük van és lólábúak. Egy sötét országban (=alvilág) laknak, amely tele van kincssel, és a nap nem világít el hozzájuk. Félnak a víztől. A szerb granicsárok – határvidéki katonai lakosok – képzeletben „olyanok, mint más emberek, csak a szemük a fejük tetején található, kutyafejűek és vasfogúak. Leggyakrabban lólábúak, illetve négy lábuk van, de az lehet kecskeláb is.”

Népmesei történetek

A kutyafejűekkel való találkozásról szóló mondák fejlett népmesei szerkezettel bírnak, s két fő mesevázra építenek. Az egyik ilyen változat az Odüsszeuszról és kíséretéről szóló. A Lótuszevők országában tett látogatásuk után a küklopszok szigetén az egyszemű Polüphemosz rabul ejtette őket. Két társukat megfogta, és azonnal megette. Ezt követően Odüsszeusz egy feltüzesített karóval megvakította, majd embereivel sikeresen kimenekült a barlangból.

A szlovén és a magyarországi Dráva menti horvát népmesékben a küklopsz helyét az egyszemű *kutyafejű* vette át a hasonló tartalmú mesékben. „Két katona hazaszökött, de nem jutottak messzire. Egy nagy erdőbe értek. Ahogy mentek, egy házikót vettek észre, s benne világosságot: a ház közepén tűz égett. Ahogy benéztek az ablakon, egy öregapót láttak, aki *pesoglavac* volt, homloka közepén egy tányérnagyságú szemmel. Éppen egy embert süttött nyárson. Amikor betértek a házba, az öreg fogta magát és becsukta az ajtót. Egyiküket azonnal elkapta, nem tudott elszökni előle. Összekötötte és maga alá tette, ráült és később megsütötte. Éjfélkor ölte meg, a másik azonban valahogy kiszabadult, amikor az öreg elaludt. Ez a másik katona megtüzesített egy vastag üszköt (karót) és a kutyafejűnek a szemébe nyomta. A szeme azonnal szétrepedt. Így szabadult meg a *pesoglavactól*.”

Egy másik igen elterjedt mese szerint kutyafejűek egy erdőben találnak rá két árva testvérre. A házukba viszik, ahol a kutyafejű banya arra készülődik, hogy egy üstben megfőzze őket. A banyát azonban a gyermekek becsapják és belökik a forró vízbe, majd elmenekülnek a kutyafejűek üldözése ellenére.

A magyarországi Dráva melléki horvátoknál gyűjtött változat szerint: „Volt egy öreg banya. Mondja, vágja le az ujját, most már talán meghízott? Akkor mit tegyen az ő testvére? Fogta magát és egy tyúknak az ujját vágta le, s azt ment el megmutatni az öreg banyának, hogy a fivére még nem hízott meg.

– Hó – mondja – ennyi idő eltelt már és ő még mindig ilyen sovány?!”

Egy magam gyűjtötte változat szerint: „Egyszer egy *pesoglavac* megfogott két fiút, s akkor az öregasszony begyűjtött a kemencébe, tüzet rakott. A fiúk megbeszéltek egymással, hogy a banyát bedobják a kemencébe és elszöknek onnan. Amikor a kemencében égett a tűz, azt mondták a banyának, hogy nézze meg, eléggé meleg-e a kemence.

– Ha elég meleg – mondják – be lehet tenni.

No, úgy is volt. Ahogy a banya próbálkozott, a fiúk megfogták és belökték a kemence tüzébe. És szépen odajöttek a *pesoglavc*ik és látták ám, hogy nincs ott az ő banyájuk.

– Ej – mondták – elégett a keresztény mellünk!

Látták hogy a banya nincs többé, akkor a fiúk elszaladtak onnan.”

A Dráva menti horvát néphagyomány a bemutatott (a Grimm testvérek Jancsi és Juliska címen közismert, német folklórra támaszkodó meséjére is erősen emlékeztető – a szerk. megjegyzése) két változat mellett, tartalmaz egy harmadik tárgyú népmesét is. Az erdő sötétjében (=alvilág) élő kutyafejűeket a főhőst segítő furfangos róka semmisíti meg. Elcsalja őket egy szalmakazalhoz, azt javasolja nekik, hogy ott megbújhatnak, majd rájuk gyűjtja azt. Valamennyien ott pusztulnak. A kutyafejűek palotájába meg beköltözik az ifjú pár, s ott temérdek kincsre lelnek.

A népmese egyik újabb változatában a kutyafejűek *ostoba* óriásokként szerepelnek, akik az általuk üldözöbe vett, a folyó túlszárnyán lévő gyermekeket megkérdezik, miként juthatnának át hozzájuk. A gyermekek azt tanácsolják nekik, hogy a hónuk alá tegyenek egy zsák követ és ússzák át a vizet. Úgy is tesznek, mire befulladásnak a vízbe.

Kutyafejű még Haynau leánya is

A kutyafejűekről szóló képzetek a magyar folklórban legerőteljesebben a történeti mondaanyagban maradtak fenn, s a tatárokhoz fűződnek. A magyar nyelvterület egyik leggyakoribb mondatípusa az ellenség elől bujkálás körébe tartozik. Eszerint a tatárok megtanultak néhány szót magyarul, s az asszonyokat így akarták kicsalogatni a nádasokból, rejtékhelyükről:

– Sári-Mári gyertek elő, elmentek már a kutyafejű tatárok! – kiabálták.

Az Ercsiben élő rácok (horvátok) is ismerik, ám a törökökhöz kapcsolják a mondát. A magyar népi hitvilágnak nem sajátja az embertestű, kutyafejű mesés lények léte. Magyarország keleti részében Haynau lányát, valamint a bérlő Grosszmann Ilonkát mégis szőrös mellűnek és kutyafejűnek titulálták.

Ha nem is teljesen a *kutyafejűek* képzetéhez tartozik az ellenség jegyeinek ilyen jellegű kimutatása, érdekes megjegyezni, hogy a somogyi Zselicségben élő öregasszonyok – Újvári Jenő közlése szerint – a II. világháború során megnézték az orosz katonák lábát, mert azt tartották róluk, hogy lólábúak.

Lakóhelyek és hasonszőrű lények

A *kutyafejűek* Mračajban, azaz „az örök sötétség országában”, „sötét erdőben”, „kutakban”, azaz „olyan helyen, ahova nem süt nap”, az örök sötétség birodalmában, amely Oroszország szélén kezdődik (=alvilági helyek) éltek. Hatalmas sereg örzi országukat. E sötét ország drágakövel van teli. Mocsarakban is élhettek a *pesoglavc*ik. A mocsarakban hét *kutyafejű* élt és valahonnan odahozta őket a szél. A boszniai Visočke-i nahieében úgy tartják, hogy Oroszországban a kutyafejűekre minden nap ezer ágyúból lőttek, ezt követően falat emeltek ellenük. Más történetek szerint élhettek azonban barlangokban, nagy házakban és palotákban is.

A *pasoglav* alakja a hercegovinaiak néphitében összeolvadt a *div* (óriás) alakjával, aki hatalmas ember, egy szemmel a feje tetején, és nagyon nagy ereje van. Egyetlen kézcsapással a legnagyobb házakat lerombolhatja, fél kézzel téphet ki fákat gyökerestül. A magas hegyekben lakik. Ha megfogja az embert, megessi. A bolgár, szerb és a román *žid*, *židov*, *óriás* alakja lényeges vonásaiban Polüphémosz rokona. A román néphit a *žid* alakját a tatárokkal kapcsolta össze.

Az óriás a *kutyafejűekkel* megegyező jegyeket mutat. Az egyik mondában az eltévedt pásztort magával viszi a barlangjába. A tűz mellett elalszik, majd a pásztor egy felizzított nyárssal kiszúrja a fejbúbján lévő szemét. Az óriás lábra ugrik, és köveket hajigál a pásztor után, aki visszatér nyájához, de kétórányi távolságból is hallhatta annak üvöltözését.

A germán-szláv és a balti népek érintkezési zónáiban a szlovén, horvát és a német folklór kutyafejűi is megjelentek. Az ókortól kezdve az Európába áramló keleti eredetű képzetek hatása mégsem volt annyira erős, hogy döntő lett volna az európai hagyományra. A kutyafejű – az Alpok délkeleti lábánál és a Balti tenger vidékén megjelenő *werwolf*-típusú – démonok inkább az ősi germán kultikus harcoshagyományban – a téli ünnepkörben megjelenő maszkos bandákban – gyökerezhetnek.

Egyházi hatás

A *kutyafejűekről* szóló képzetkörben – a népvándorlás- és középkori képzetektől függetlenül – a *kutyafejűeket* ördögi seregek kísérik, ellenük csak a szent keresztet felmutató püspök védheti meg az embereket, illetve az, ha tetemük mellé a szent keresztet is a földbe ássák. Középkori egyházi hatással is számolhatunk tehát, mint általában más démonokról (ördög, lidérc, boszorkány, vámpír, visszajáró halott stb.) szóló hiedelmekben is.

Az ortodoxoknál a *kutyafejű lényekbe* vetett hitet Szent Kristóf tisztelete is táplálta, jóllehet ennek a kultusznak a tudatbeli gyökerei egészen máshonnan erednek. A keleti és a nyugati keresztény legendák egyaránt mártírként őrzik Szent Kristóf emlékét, aki több legendaváltozat szerint *kutyafejű* és az *emberevők* – némelykor a Kánaánnal azonosított – országának szülötte volt. Azt feltételezték róla, hogy a kereszténység felvétele után az új névvel együtt emberi külsőt is nyert.

A *kutyafejűek* emberevő motívuma bekerült a magyar és a délszláv népek hiedelemrendszerébe. Az ortodox ikonográfiai hagyomány a kutyafejű Szent Kristófot harcos alakjában jeleníti meg.

Szent Kristóf naiv lelkű, bátor óriás, aki a legerősebb uralkodót keresve Jézus Krisztus szolgálatába lépett. (A legerősebb keresése, amely a jelentéktelen kicsivel kezdődik, és fokozatosan elvezet Istenhez,

elterjedt motívum; elég csak Ábrahám legendájára utalni.) Ez a nyugati ikonográfia számára is meghatározó motívumokat nyújtott. A Kristóf legenda emellett több folklóreleme miatt is magyarázatra szorul. Jelesül: Isten Kristófot saját könyörgésére tette kutyafejűvé. Egy kései ciprusi legenda szerint Kristóf azért választott magának kutyafejet, hogy szépségével ne csábítsa el a sziget lányait. Szent Kristóf a kereszténység felvételével, új névvel együtt, e legenda szerint is emberi külsőt nyert.

A kutyafejű mitikus lényel összefüggésben alaposan megmutatkozik a kultúrkörök sokszínűsége és többretegűsége. A *pasoglavik* „nem emberi” mivolta mindenütt ismeretlen, vagy idegen, ellenséges népekhez kötődik. A kutyafejűek származására vonatkozóan a *saját nép/ember – idegen nép/nem ember* ősi ellentétpár, valamint az *idegen ország/túlvilág* jelentés is kimutatható.

Esővarázsló „dodola”

A baranyai horvátok és a szerbek esővarázsló rítusa a „*dodola-járás*”. Csapadékhiányos tavaszi vagy nyári időszakban – még a múlt század hatvanas éveiben is –, Mohácson, Alsószentmártonban, Erdősmeckén és Szeged környékén fiatal lányok, míg Szentendrén fiúk járták a házakat, be-betérve a portákra esővarázslás és adománygyűjtés céljából. Alsószentmártonban cigánylányok öltöztek lombba, illetve lapulevélbe, őket „*dojdulának*”, míg a mohácsi horvátok (sokacok) „*dodolának*”, hasonlóan a szentendrei dalmaták (horvátok) és szerbek is így nevezték őket. A mohácsi „*dodola*” fején tormalevélből font koszorú díszlett. A balkánon a szokás igen elterjedt, s a rítusban résztvevőket „*dodolának*”, „*prporusának*” is nevezik az ott lakók.

Az énekszövegek a pogány korba nyúlnak vissza, amikor a mennydörgő Perun főistentől kérnek égi áldást, azaz esőt a rítus résztvevői. (A mohácsi *dodola*-ének minden második sora megismétlődik.)

Daj na, Bože, rosne kiše,
Oj, dodole, oj, dodole, oj, dodole.
Da sijemo tanak lanak,
Tanak lanak i konoplje.
Težak sidi na oranju,
Vrše njega Boga mole.
Daj nam, Bože, rosne kiše,
Oj, dodole, oj, dodole, oj, dodole.

Adj, Istenem, harmat-esőt,
Oj, dodole, oj, dodole, oj, dodole.
Hadd vessük el vékony lenünket,
Vékony lenünket és kenderünket.
A szántóvető ül a szántáson,
Fölötte Istent imádják.
Adj, istenem, harmat-esőt,
Oj, dodole, oj, dodole, oj, dodole.

Az erdősmeckei szerbek közt is ismert volt a *dodola-járás*. „*A dodolát hideg vízzel leöntötték, mire az jól megrázta magát. És mindjárt esett az eső. Estefelé már megjött az eső*” – mondták adatközlőim.

Daj nam, Bože, rosne kiše,
da porosi njive, žito,
hoj, dodole.

Adj, istenem, harmat-esőt,
hadd harmatozza mezőnk, búzáink,
hoj, dodole.

A Szeged környéki szerbeknél a „*dodolák*” szintén cigánylányok voltak, akik bodza ágakat kötöttek magukra. A házakba betérve ezt énekelték:

Oj, dodo, dodole,
Dođi, gazda, napolje,
Donesi nam pogaču,
Donet čemo kišicu.

Oj, dodo, dodole,
Gyere, gazda, ki a házból,
Hozz nekünk pogácsát,
Hozunk néked esőcskét.

Frankovics György